

Тамара ВРОНСЬКА,

провідна наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
докторка історичних наук, професорка,
Київ, Україна

Tamara VRONSKA,

Leading Researcher,
Department of Military Historical Research
Institute of the History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: vronska_tamara@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0009-0009-3898-5662>

Тетяна ЗАБОЛОТНА,

старша наукова співробітниця
відділу воєнно-історичних досліджень
Інституту історії України НАН України,
кандидатка історичних наук,
Київ, Україна

Tetiana ZABOLOTNA,

Senior Researcher at the Department
of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: zabten@ukr.net
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6300-8286>

«Чекають на прихід німців»: переслідування киян радянськими спецслужбами у перші місяці нацистської навали (22 червня — 18 вересня 1941 р.)

Стаття аналізує репресії проти мешканців столиці УРСР, формально спричинені війною. Дослідницькі завдання полягають в аналізі каральної практики з виокремленням кожної ланки у ланцюгу проти-правної розправи. Наукова новизна обумовлена розширенням загального уявлення про політичний терор, оприявленням кола громадян, яких позбавили життя та свободи у перші дні нацистської навали. У висновках наголошується, що радянська держава активно використовувала спеціальні суди та позасудовий орган — Особливу нараду — у розправі над мешканцями Києва, визнаними «непевними» та «соціально-небезпечними». Деякі кияни — представники творчої та наукової інтелігенції — були позбавлені життя навіть без вироків, лише на підставі директив НКДБ.

Ключові слова: війна, воєнний стан, терор, репресії, НКДБ, НКВС, Особлива нарада, військові трибунали.

“Waiting for the Germans to Come”: Persecution of Kyivans by Soviet Special Services in the First Months of the Nazi Invasion (22 June — 18 September 1941)

The article analyses the functioning of the Stalinist punitive and repressive system during the period of extreme violence, formally caused by the war, and repression against the residents of the capital of the Ukrainian SSR. The research objectives are to reveal the organisational and procedural peculiarities of repression in areas where a special legal regime, martial law, was declared; to analyse punitive practices, identifying each link in the chain of extrajudicial killings; and to elucidate the unprecedented persecution and extermination of people based solely on the directives and orders of heads of the Soviet special services. The scientific novelty of the work lies in the application of a comprehensive approach to studying political terror, combining an analysis of legal acts with empirical data on the repressed. This makes it possible to go beyond the general concept of political terror and to reconstruct a detailed picture of its manifestations in a totalitarian regime, demonstrating a departure from generally accepted legal norms. It is proved that the Soviet state, built on violence and disregard for human rights, actively used special courts as well as an extrajudicial body — the Special Board of the NKVD — in the massacre of Kyiv residents who were identified as ‘unstable’ and ‘socially dangerous’. The pinnacle of legal nihilism was the fact that even the aforementioned instruments of terror were ignored by the perpetrators of the repression. Some Kyiv residents — representatives of the creative and scientific intelligentsia — were deprived of their freedom and lives without even being convicted. The Soviet power, using martial law as a pretext, resorted to employing

the laws and the web of sub-legal regulations formed in the pre-war years exclusively to serve the totalitarian regime and the evil it generated. Repressions were imposed on wide sections of townspeople accused of anti-Soviet and pro-German sentiments.

Key words: war, martial law, terror, repression, NKGB, NKVD, Special Board, military tribunals.

Воєнний стан, запроваджений в Україні ще від перших днів повномасштабного вторгнення Російської Федерації, не передбачає існування спеціальних судів і перетворення їх на репресивно-каральну машину навіть в екстремальній ситуації. Натомість у роки Другої світової війни функціонування системи надзвичайного судочинства та її специфічна підсудність на теренах України стали нормою життя.

Масові арешти й безоглядні репресії на початок вторгнення нацистських військ до СРСР — це вже були випробувані інструменти політичного терору радянської влади. Перші директиви, які супроводжували запровадження воєнного стану, яскраво свідчили про те, що перманентний режим надзвичайщини, у якому суміш інтенцій «революційної доцільності» та традиції насильства залишать непорушним мур тоталітарної держави, громадяни якої мали лише право на безправ'я, а не на гідне людське життя...

Поруч із дійсно необхідними у воєнний час мобілізаційними заходами влада продовжувала більш суворо, ніж того вимагали обставини, поводитися зі своїми громадянами. До бідувань народу, спричинених нацистською агресією, додалося невинувато жорстоке ставлення «рідної влади». «З фронту — фашисти, з тилу — особісти» — цей вислів, наведений в одній з останніх праць знамого українського вченого професора

Михайла Ковалю, образно та адекватно визначив тогочасну ситуацію.

Треба визнати, що каральна практика сталінського режиму в перші дні нацистської навали не є абсолютною «білою плямою» в історіографії. Вона висвітлювалася в окремих узагальнюючих працях, нарисах до збірників документів, присвячених життю столиці УРСР в умовах Другої світової війни²⁷² тощо. Ця ж тема зачіпалася в історичних розвідках про особливості функціонування спеціальних судів і позасудових органів²⁷³. Принагідно слід зауважити, що публікації російських авторів, в яких висвітлювалося функціонування військових трибуналів і Особливої наради при НКВС СРСР у роки війни, за незначним винятком, виправдовували жорстоку правозастосовну практику екстремальною ситуацією. При цьому не висловлювалося жодних сумнівів щодо необґрунтованого розширення компетенції військтрибуналів за рахунок справ цивільних осіб. Іноземні дослідники²⁷⁴, які аналізували різні вияви радянського терору, зокрема і в столиці УРСР, здебільшого оминали цей сюжет, за незначним виключенням²⁷⁵. Тим часом деякі сучасні українські науковці²⁷⁶ хоча й фрагментарно, проте акцентували на надмірно спрощеній процедурі роботи, зокрема й спеціальних судів, до підсудності яких віднесли справи цивільного населення. Тема репресій досліджуваного періоду війни висвітлена у публікаціях, присвячених окремим

²⁷² Вронська Т., Лисенко О. Терор проти власного народу // Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX століття: Історичні нариси. Київ : Наукова думка. 2002. С. 677–698; Місто у вирі війни (історичний нарис) // Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.: За документами радянських спецслужб та нацистської окупаційної адміністрації / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. В. Бажан, Г. В. Боряк, Т. В. Вронська, О. Є. Лисенко (відп. ред.). Київ : Темпора, 2014. С. 16–192.

²⁷³ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 192–214; Мозохин О. Б. Право на репресії: внесудебные полномочия органов государственной безопасности, 1918–1953. Москва; Жуковский : Кучково поле, 2006. 480 с.; Обухов В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2002. 190 с.; Звягинцев В. Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. Москва : ТЕРРА-Книжный клуб, 2006. 768 с.; Епифанов А. Особое совещание НКВД/МВД/МГБ СССР в борьбе с гитлеровскими военными преступниками и их пособниками (1941–1953 гг.). *Право и практика*. 2016. № 2. С. 20–28; Тязин Е. Антиконтитуционная и противоправная деятельность Особого совещания при НКВД-МГБ-МВД СССР и других несудебных органов. *Вестник Мордовского ун-та*. 1996. № 2. С. 15–20; Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М. Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.). *Український історичний журнал*. 2021. Число 2. С. 112–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>; Вронська Т. Повноваження та каральна практика Особливої наради при НКВС СРСР у роки Другої світової війни. *Сторінки воєнної історії України*. 2023. Вип. 27. С. 28–42. DOI: <https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.028> та ін.

²⁷⁴ Ширер Д. Сталинский военный социализм: репрессии и общественный порядок в Советском Союзе, 1924–1953 гг. Москва : РОССПЭН, 2014. 541 с. та ін.

²⁷⁵ Беркоф Карел. Життя розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. Київ : Критика, 2011. С. 24–28.

²⁷⁶ Бажан О. Г. Політичні репресії у Києві в часи Другої світової війни. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 130 : Історичні науки. С. 23–27; Окіпнюк В. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 416 с.; його ж: Позасудові органи. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученка*. Київ : «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана. 2002. Т. 4. С. 612 та ін.

персоналіям, які потрапили під нищівний сталінський терор²⁷⁷.

Залучення документів з тематичних збірників²⁷⁸, а також матеріалів, виявлених у державних і відомчих архівах України — Центральному державному архіві громадських об'єднань й українці (ЦДАГОУ), Галузевому державному архіві СБУ (ГДА СБУ) — дають змогу зрозуміти позалаштункові обставини ухвалення рішень щодо підсудності цивільних громадян, зміни вектору каральної політики й реконструювати етапи й перебіг репресій у столиці УРСР в перші дні нацистської навали. Особливу цінність для дослідження становлять архівно-кримінальні справи репресованих. Саме завдяки їм у канву дослідження вдалося вплести трагічні долі окремих киян. На жаль, через брак документів неможливо із стовідсотковою достовірністю реконструювати долю кожного з них. Проте сподіваємося, що це не є критичним з точки зору наявності достатньої кількості історичних джерел для розкриття теми. Окрім того, джерельну базу розширено за рахунок спогадів очевидців²⁷⁹.

Метою статті є розкриття особливостей радянської правозастосовної практики в Києві у перші місяці нацистської навали.

Укази «Про воєнний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», ухвалені 22 червня 1941 р. Президією Верховної Ради СРСР, радикально змінили звичний ритм життя суспільства. Військовій владі на місцях були делеговані надзвичайні повноваження. Встановлювалася юридична відповідальність громадян за законами воєнного часу. У першому зі згаданих документів зазначалося, що всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку, державної безпеки, зокрема й цивільних осіб, мають передаватися на розгляд спецсудам — військовим трибуналам²⁸⁰. У тилкових районах справи, порушені за ці ж «злочини»,

належали до компетенції Особливої наради (ОН) при НКВС СРСР.

Слідство (зазвичай формальне та упереджене. — *Авт.*) у справах цивільних осіб, як і військових, відбувалося за однаковими процесуальними нормами. Ухвали військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали й могли змінюватися чи скасовуватися в порядку нагляду (за винятком вироків про смертну кару). Усі інші рішення спецсудів набували сили з моменту їх оголошення та виконувалися негайно. «Правосуддя» вершилося згідно з Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, затвердженим указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р., а також регулювалося відповідною спільною директивою наркомату юстиції та прокуратури від 24 червня. Останнім документом установлювалося, що справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, учиненні терактів і диверсій належать до юрисдикції військових трибуналів Червоної армії, решта (згідно з ст. 7 указу «Про воєнний стан») направлялася до військтрибуналів військ НКВС. У разі, коли ці злочини вчинялися на залізниці та водних комунікаціях, — до відповідних військових інституцій цих об'єктів²⁸¹.

23 червня 1941 р. вийшла вже відома широкому загалу науковців директива наркома держбезпеки СРСР В. Меркулова, адресована регіональним органам НКДБ. У ній містилася вказівка щодо «евакуації» переважної більшості в'язнів тюрем, що підпорядковуються НКДБ, НКВС, суду й прокуратурі, до центральних та східних районів СРСР. Водночас приписувалося оперативно розглянути справи арештованих органами НКДБ та скласти списки на тих, кого «доцільно розстріляти»²⁸². Саме ця зловісна директива заклала «правову» базу для безсудного знищення багатьох людей, про яких йтиметься у цій статті.

²⁷⁷ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. Київ : Ярославів Вал. 2020. 504 с.; Пазюра Н. В. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 811; Барабан Леонід. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна. Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / Гол. ред. М. Г. Жулинський. Київ : Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2015. Т. 5 : Пе–С. С. 937–938; Кубишкіна Я. Жінка на межі епох. Історія письменниці та громадської діячки Людмили Старицької-Черняхівської. *DIVOCHЕ.MEDIA*. (2023, 10 серп.). URL: <https://divoche.media/2023/08/10/zhinka-na-mezhi-epokh-istoriia-pysmennytsi-ta-hromadskoi-diiachky-liudmyly-starytskoi-cherniakhivskoi/> (дата звернення: 04.02.2025); Агатангел Кримський — учений, кримський татарин і патріот України, який став жертвою сталінського терору. *Герої України*. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/krimskij-agatangel-juhimovich> (дата звернення: 04.02.2025) та ін.

²⁷⁸ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. документов. Т. 2. Кн. 1. (Начало: 22 июня — 31 августа 1941 г.) / [Авт.-сост. В. П. Ямпольский]. Москва : Русь, 2000. 716 с.; Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр. ... та ін.

²⁷⁹ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». : спогади та роздуми очевидця. Вінніпег : «Новий Шлях», 1954. 233 с.; Хорошунова І. Первый год войны. *Єзупець*. 2002. Вип. 9. URL: <https://issuu.com/judaicacenter/docs/> _____9 (дата звернення 10.01.2025).

²⁸⁰ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Т. 2. Кн. 1 (Начало: 22 июня — 31 августа 1941 г.)... С. 6–7.

²⁸¹ Детальніше про це див.: Вронська Т., Пилипчук В., Беланюк М. Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів... С. 112–128.

²⁸² Кулаковський П. Розстріляні на початку війни... С. 192.

Плануючи та реалізуючи «санацию» території, якій загрожувала окупація, в НКВС і НКДБ СРСР «потурбувалися» про поновлення на місцях обліку й складання списків «непевних осіб»²⁸³.

Після 22 червня 1941 р. у столиці УРСР понад два місяці тривали арешти «непевних осіб». Відчуття зовнішньої загрози посилювало у радянського керівництва страх втрати влади. Органи державної безпеки не лише «піднімали» справи раніше репресованих і нашвидкуруч фабрикували нові, а й висували безпідставні обвинувачення багатьом киянам, зокрема й тим, які наважувалися висловлювати сумніви щодо могутності Червоної армії та адекватності дій сталінського режиму.

Перше повідомлення НКДБ УРСР на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У Микити Хрущова «Про реагування населення м. Києва у зв'язку з початком воєнних дій Німеччини проти СРСР» надійшло 23 червня 1941 р. Негативні висловлювання, вміщені в ньому, як і в наступних, що готувалися у надрах органів державної безпеки, стали формальним приводом для репресій киян.

Нестриманість у висловлюваннях, занепокоєння ситуацією на фронті розцінювалися радянськими спецслужбами як поширення «панічних / провокаційних чуток», «занепадницьких настроїв». Всі, хто необачно дозволив собі щось таке, потрапляли до поля зору НКДБ і узагальнювалися у відповідних документах під спільною характеристикою «антирадянські елементи». У багатьох із них доля склалася трагічно...

У перший день запровадження воєнного стану — 22 червня 1941 р. — «антирадянські розмови», а також минула служба в офіцерському чині в царській армії стали приводом для арешту товарознавця київського заводу № 300 («Ленінська кузня») В'ячеслава Йосиповича Гатті (1895 р. н.). Жодного, навіть фіктивного, суду у його справі не відбулося. Чоловік розстріляли 11 липня 1941 р. «у зв'язку з воєнними діями [...] відповідно до телеграми наркома держбезпеки В. Меркулова». Посмертна реабілітація, проведена Генеральною прокуратурою України у 1997 році, стала формальним визнанням протиправних репресій²⁸⁴.

Дуже схожою була доля співробітника Київської організації «Ліспроєкт» Дмитра Антоновича Корбута (1896 р. н.), заарештованого наступного дня — 23 червня 1941 р. Окрім антирадянської пропаганди, йому закидали колишню службу в царській армії, перебування у німецькому полоні (1917–1918 рр.) тощо. Цього киянина, як і В. Гатті, розстріляли без вироку того ж 11 липня 1941 р. Щоправда, реабілітували його значно раніше — 3 липня 1971 р.²⁸⁵

Так само без судового рішення трьома днями раніше — 8 липня 1941 р. — був розстріляний 24-річний лікар-хірург 2-ї поліклініки м. Києва Іван Максимович Юхименко (1917 р. н.), також арештований 23 червня. Молодого чоловіка звинуватили у причетності до ОУН, підтриманні тісних зв'язків з її активом, зберіганні націоналістичної літератури й листівок із закликами до повалення радянської влади. І. Юхименко був реабілітований за висновком Військової прокуратури Київського військового округу 10 липня 1989 р.²⁸⁶

На відміну від згаданих вище осіб, арештованих 23 червня 1941 р., Станіслава Іполітовича Пашкевича (1909 р. н.), затриманого того ж дня, не реабілітували. Цей мешканець Києва на момент арешту працював начальником зміни центрального телеграфу столиці УРСР. 22 червня 1941 р. о 16 год. 47 хв., перебуваючи на робочому місці, С. Пашкевич отримав урядову телеграму з Москви для наступної розсилки за встановленими адресами про проведення мобілізації. Але... Замість зазначеної в телеграмі дати 23 червня, вказав першим днем мобілізації — 22 червня 1941 р. Коли ця помилка була виявлена, отримав від начальника спецчастини вказівку попередити основних адресатів у місті Київ про виправлення дати мобілізації на 23 червня. Проте замість виконання наказу телеграфіст передав телефоном кільком адресатам, що день мобілізації призначений на 25 червня. Цим вчинком, за визначенням слідства: «заподіяв розлад у виконання плану мобілізаційної готовності першого дня мобілізації, сприяючи у такий спосіб державі, яка перебуває з СРСР у стані війни». Його справа (зведена 22 червня) була закінчена 25 червня. 30 червня

²⁸³ Коло «непевних осіб» було окреслено ще у перших директивах радянських спецслужб, які вийшли після початку нацистської агресії. Директивою НКДБ і НКВС СРСР від 4 липня 1941 р. їх перелік був суттєво розширений. Тепер до нього потрапили: колишні члени антирадянських політичних партій, які виявляли антирадянські, поразкові настрої; колишні керівники чи активні учасники різноманітних «контрреволюційних» організацій і груп; колишні троцькісти і праві, які в минулому притягалися до відповідальності в партійному, судовому або адміністративному порядку; всі, хто вже відбув термін покарання за обвинуваченням у шпигунстві, диверсіях, терорі, шкідництві або заклики до повстання; колишні «політбандити», перебіжчики та інші категорії, на яких був компрометаційний матеріал; а також виключені з лав ВКП(б) за політичними мотивами, якщо вони виявляли незадоволення чинним ладом та антирадянські настрої та ін. // Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Т. 2. Кн. I. Начало. 22 июня — 31 августа 1941 г. ... С. 176–177.

²⁸⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 73655 ФП. Арк. 7, 78.

²⁸⁵ Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ДАГОУ). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 58062. Арк. 48.

²⁸⁶ Там само. Спр. 63615. Арк. 16, 92.

1941 р. військовий трибунал військ НКВС засудив його до вищої міри покарання²⁸⁷.

У наступні дні червня, як і упродовж липня та серпня 1941 р., у Києві тривали арешти містян. Аналіз архівно-кримінальних справ не дає змоги встановити точне співвідношення засуджених до вищої міри покарання (ВМП) військовими трибуналами й позбавлених життя у позасудовому порядку, взагалі без вироку (на підставі «телеграми наркома ...» або «за рішенням Наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР»).

Серед засуджених військовими трибуналами були й ті, кому інкримінувалося «ухилення від призову». Так, 7 липня 1941 р. військовий трибунал військ НКВС виніс смертний вирок водію 9-ї будівельної дільниці м. Київ Івану Кузьмичу Самсону (1911 р. н.). Підставою для такого суворого вироку стало те, що згаданий чоловік упродовж трьох місяців не прописався та не став на військовий облік. І. Кузьмич був реабілітований рішенням Президії Київського міського суду від 19 грудня 1989 р.²⁸⁸

Характерною ознакою тогочасних репресій стала відсутність чітко сформульованих обвинувачень (посилання на статті Кримінального кодексу УРСР), висунутих постраждалим. Така практика дозволяла радянському режимові позбутися тих, хто ще з довоєнних часів потрапив до переліку «непевних / неблагонадійних».

Приміром, на абсолютно безглузких підставах 23 червня арештували і 11 липня 1941 р. розстріляли старшого референта шкіряного взуттєвого тресту Юхима Михайловича Чорного (1896 р. н.). Йому інкримінували «шпигунство» лише за те, що 15 років тому він планував разом з матір'ю та сестрою виїхати до Америки через Німеччину, де у 1920-х роках навчався на хіміко-бактеріологічних курсах. У 1926 р. через радянське посольство повернувся до Києва. Тепер — у червні 1941 р. — рішенням наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР (дата винесення ухвали не вказана) його вирішили позбавити життя, закарбувавши у справі безглузде формулювання: «як ворога народу у період військових дій на території України». Ю. Чорного реабілітували за висновком Військової прокуратури Київського військового округу 27 липня 1989 р.²⁸⁹

Архівні документи, виявлені в ГДА СБУ, дають змогу встановити, що розстріли киян відбувалися не лише 11 липня. Перед тим — 6–8 липня — нащадки чекістів провели масові страти людей, які мали вирок і навіть без такого.

Так, 6 липня у внутрішній тюрмі НКДБ УРСР (вул. Короленка, нині — Володимирська, 33) було розстріляно 68 осіб, про що свідчить відповідний документ, написаний від руки: «Акт. 1941 року липня 6 дня. Складений в тому, що цього числа вирок стосовно перелічених засуджених до розстрілу у кількості 68 (шістдесят вісім) осіб виконаний». Свої підписи під цим «актом» закарбували: начальник 2-го відділу НКДБ УРСР Ф. Цветухін, його заступник В. Улановський і начальник внутрішньої тюрми І. Нагорний. На документі закарбована й власноручна резолюція наркома держбезпеки УРСР П. Мешика: «Розстріляти. 6/VII»²⁹⁰.

Серед цих 68 осіб був і згадуваний вище Станіслав Пашкевич, а також інші кияни, переважна більшість яких отримала вирoki військових трибуналів не лише наприкінці червня — у перші дні липня, а й раніше — у квітні — травні 1941 р.²⁹¹

Випадково чи ні, але 8 липня, коли зі столиці УРСР організовано евакуйовували в'язнів тамтешніх в'язниць (цей факт встановлений за матеріалами архівно-кримінальних справ арештантів. — Авт.), відбувся черговий масовий розстріл мешканців Києва, щодо яких не було ухвалено вироків.

Серед розстріляних того дня з числа інших згадані кияни: бухгалтер Сила Федорович Сокорчук (1895 р. н.), комірник Василь Арсентійович Фетисов (1888 р. н.), електромонтер Іван Кузьмич Попов (1888 р. н.), викладач технікуму Володимир Васильович Якобсон (1906 р. н.), бухгалтер Сидір Євменович Мирошніченко (1890 р. н.), робітник заводу № 215 Петро Кирилович Терехов (1894 р. н.). Усі ці люди — різні за фахом — були заарештовані та приречені на смерть за ознакою «політичної непевності». У кожного з них була за спиною «провина»: чи то належність до партії анархістів, чи то участь в армії УНР, чи взагалі якісь інші «гріхи», що важко надавалися на оформлення у формі обвинувачення. Саме тому, записуючи фатальне рішення про розстріл у матеріали справи арештанта, зазначали вже цитоване: «за рішенням Наркома внутрішніх справ УРСР та Прокурора УРСР» та «у зв'язку з обстановкою воєнного часу»²⁹².

Всі кияни, страчені 8 липня 1941 р., були реабілітовані.

Наступний з відомих документів — свідчення про масовий розстріл мешканців столиці, утримуваних у внутрішній тюрмі НКДБ, який відбувся 11 липня 1941 р. Як і 6 липня, ті ж функціонери НКДБ склали відповідний «акт» про страту

²⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 38827. Арк. 23–27.

²⁸⁸ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 280.

²⁸⁹ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 66209. Арк. 12, 32, 78.

²⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 11. Арк. 130–132 зв.

²⁹¹ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 275–280.

²⁹² ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 38977, 63613, 66946, 63616, 57840, 66535.

24 осіб. Приречених називали «засудженими». Хоча список, затверджений заступником очільника НКДБ УРСР С. Савченком, мав чіткий заголовок: «арештовані, чиї справи підлягають розгляду згідно з телеграмою наркома держбезпеки СРСР тов. Меркулова»²⁹³. Тобто без дотримання будь-яких юридичних процедур. До фатального переліку потрапили робітники, службовці, студенти і... навіть двірник розвідувального управління НКВС УРСР — Никифор Якович Козак (1894 р. н.), арештований 8 липня 1941 р. Під час короткого слідства йому згадали минулі «гріхи» (під час Першої світової війни «був у німецькому полоні»), а також актуальну «провину» («знав в обличчя особовий склад 3-го управління НКВС УРСР, коли працював там двірником у 1938 р.»)²⁹⁴. Тобто людину позбавили життя, бо він був носієм «таємної інформації».

Одночасно з Никифором Козаком заарештували і його дружину — Євдокію Логвинівну. Її інкримінували таке ж дике обвинувачення: «протягом декількох років працювала прибиральницею при розвідці 3-го відділу НКВС УРСР і добре знала особовий склад розвідки». Щоправда, через 11 днів вона була звільнена з-під варті й під час німецької окупації залишалася у Києві. Офіційно слідство за її справою припинили за постановою Управління КДБ в Київській області від 6 червня 1962 р.²⁹⁵ Її чоловік був реабілітований за ухвалою Військового трибуналу Київського військового округу 21 січня 1964 р.

Окрім Н. Козака і згадуваних вище В. Гатті та В. Корбута, 11 липня 1941 р. стратили й Івана Кузьмича Величка (1910 р. н.), який до арешту (8 липня 1941 р.) працював інспектором відділу кадрів окружного будівельного управління Київського військового округу. Цього чоловіка звинуватили у «систематичному проведенні антирадянської агітації, участі в контрреволюційній повстанській організації» тощо. А перед тим — 23 і 26 червня 1941 р. — затримали його дружину та рідного брата, яким у НКДБ також закидали антирадянську агітацію.

Родичам І. Величка пощастило не потрапити під швидку розправу. Їх разом з іншими в'язнями евакуювали з Києва в тил. Ухвалою Особливої наради при НКВС СРСР (19 серпня 1942 р.) вони отримали вироки: відповідно 5 і 3 р. таборів

ГУЛАГу. Брату Івана Величка табірний строк замінили направленням в діючу армію²⁹⁶.

А сам Іван Величко був реабілітований ухвалою судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР 7 жовтня 1971 р.

Усі вищезгадані кияни навряд чи відомі широкому загалу. Натомість серед арештованих у ті липневі дні 1941 р. були й такі, чиї імена вже були закарбовані у художньо-публіцистичній та науковій літературі. Щоправда, їхня доля через брак документів не реконструйована з стовідсотковою достовірністю.

Нині найвідомішою є драматична історія знаного співака, соліста Київського оперного театру Михайла Донця (1883–1941), який ще з кінця 1920-х років був на спеціальному обліку в органах державної безпеки²⁹⁷. Сила-силенна донесень агентури органів державної безпеки, якою буквально обсадили співака, роками накопичувалася у його справі, яку сумлінно вели чекісти. Його «непевність», спричинена роботою в театрі під час «петлюрівщини», зв'язки з колишнім головою РНК УРСР Панасом Любченком, партійним і державним діячем 1920–1930-х рр. Андрієм Хвилю, розстріляним у 1937 р., та іншими особами, які вважалися «антирадянськими елементами» і стали головними причинами арешту та розстрілу співака. Хоча формальною підставою були нестримані, емоційні висловлювання, зафіксовані у перші дні вторгнення Німеччини до СРСР. У донесенні НКДБ УРСР до ЦК КП(б)У від 23 червня 1941 р. серед цитування «негативних висловлювань» читаємо таке: «Артист Держопери — народний артист УРСР Донець [у колі своїх знайомих говорив]: «...Не вірю, щоб Німеччина оголосила нам війну. Це ми її спровокували, хоча ми до війни не готові. Наш уряд вів загарбницьку політику “звільнення братів” Західної України та інших»... Ці слова, а також те, що він після розмови по телефону щодо пропозиції виступити на радіо поклав слухавку й нецензурно вилаявся та сказав: «Коли ви вже пропадете!», дуже швидко стали надбання органів державної безпеки»²⁹⁸. Відомого співака заарештували 2 липня біля оперного театру й незабаром, як і багатьох інших киян, без вироку розстріляли.

Михайла Донця немає у згадуваних вище списках в'язнів внутрішньої тюрми НКДБ, страчених

²⁹³ ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 11. Арк. 130–132 зв.

²⁹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31177. Арк. 4, 11; Спр. 56726. Арк. 27–29.

²⁹⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31177. Арк. 72; Спр. 56726. Арк. 38.

²⁹⁶ Там само. Спр. 58053. Арк. 12, 48. Детальніше про практику заміни покарання та службу в Червоній армії див.: Вронська Т., Беланюк М. Відстрочення виконання вироку під час війни. С. 186–198.

²⁹⁷ У справі-формулярі на Михайла Донця зазначено, що згадана справа, де накопичувалися різноманітні документи на співака (характеристики, довідки, донесення агентури), заведена 2 липня 1934 р. Проте у цій же справі чітко закарбовано, що Михайло Донець як «антирадянський елемент» був взятий на особливий облік окривділою ДПУ ще у липні 1928 р. (ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. 5080. Т. 1. Арк. 59, 68).

²⁹⁸ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 pp.... С. 34–35, 244.

6–11 липня. Дата його смерті²⁹⁹ й донині точно не встановлена. Швидше за все це трапилося між 7 та 11 липня, оскільки останній допит відбувся 6 липня. Цим же числом датована й телеграма, яку народний комісар державної безпеки УРСР П. Мешик відправив на ім'я наркома державної безпеки СРСР В. Меркулова. Очільник республіканського НКДБ запитував у свого московського керівництва дозвіл на розстріл Михайла Донця та інших заарештованих...: «За вказівкою товариша Хрущова нами заарештовані Студинський, Франко, київський артист Донець — [всі вони] “націоналісти”. У зв'язку з тим, що вивезти їх з Києва є обтяжливим, вважаємо доцільним їх розстріляти. ЦК КП(б)У такої ж думки. Прошу термінових вказівок»³⁰⁰.

Забігаючи в часі наперед, слід зауважити, що припинення справи на Михайла Донця завдяки наполегливим зусиллям його дружини Марії Едуардівни Донець-Тессейр відбулося лише 22 лютого 1955 р. А за шість років — у 1961 р. з'явилося й рішення про реабілітацію³⁰¹.

Повертаючись до подій у Києві за два місяці до нацистської окупації, слід підкреслити, що у той час столичні чекісти працювали особливо завзято. 19 липня у їхніх кабінетах кипіла паперова робота. Вони готували масове затримання когорта української творчої інтелігенції, виписуючи ордери на арешт. «Чекає на прихід німців..., проходить за обліками як активний / активна український / українська націоналіст[ка]», — таке абсолютно однакове обвинувачення було зафіксоване у постановках на їхнє затримання. Наступного дня до в'язниці доправили Агатангела Кримського, Людмилу Старицьку-Черняхівську, Оксану Стещенко, Іринарха Черкаського, Андрія Ярошевича та ін. Усім цим вже дуже немолодим людям закидали й те, що вони «свідомо не евакуювалися» та планували увійти до складу українського уряду, який німці збираються організувати у Києві.

Такі звинувачення присутні, зокрема, й у архівно-кримінальній справі Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської (1868³⁰²–1941) — доньки знаного українського письменника Михайла Старицького, активної громадської діячки, відомої також своєю творчою працею на ниві драматургії, поезії та мемуаристики. Разом з нею

арештували й її рідну сестру Оксану (1875–1942 рр.) — авторку дитячих книжок, яка після шлюбу з активним громадським діячем і літератором Іваном Стещенко взяла його прізвище³⁰³.

Принагідно слід зауважити, що для 72-річної Л. Старицької-Черняхівської це був не перший досвід перебування у сталінських лабетах. На початку 1930-го її разом з чоловіком заарештували за сфабрикованою справою «Спілки визволення України» і засудили до п'яти років ув'язнення. Щоправда, невдовзі вирок замінили на умовний. Шість років подружжя змушено проживало в статусі мінушників³⁰⁴ у Сталіно (нині — Донецьк). На початку Другої світової, вже втративши чоловіка, Людмила Іванівна мешкала спільно зі своєю сестрою Оксаною (теж вдовою).

Не переказуючи змісту матеріалів недолугого слідства, важливо зауважити, що у закидах щодо перспектив створити в окупованому Києві український уряд і «взяти на себе керівництво культурним фронтом» згадувалися також: відомий правник Іринарх Черкаський (1869–1941), фахівець з економічної географії, професор Андрій Ярошевич (1875–1941) та знаний український історик, письменник і перекладач, один із організаторів Академії наук України Агатангел Кримський (1871–1941/1942)³⁰⁵. Ці чоловіки, затримані одночасно зі згаданими вище жінками, сиділи десь у сусідніх тюремних камерах.

Усім арештованим 20 липня інкримінували статті 54–10, ч. 2 (контрреволюційна / антирадянська пропаганда в умовах воєнного стану) і 54–11 (участь в контрреволюційній організації) Кримінального кодексу УРСР. Їм закидали й зв'язки з націоналістичними колами, пронимецькі настрої тощо.

Згаданим людям після арешту судилося недовге життя. Жодного з них не провели через процедуру (навіть формального) «судочинства» військового трибуналу. Інкриміновані обвинувачення були хибними, а докази хиткими. Тому їх, як і Михайла Донця та інших киян, про яких йшлося вище, вирішили позбавити життя лише за ознакою «непевності».

Як вже наголошувалося, обставини поневірянь і смерті цих людей не можна реконструювати повною мірою. Так, з матеріалів архівно-кри-

²⁹⁹ Серед дослідників існує кілька версій дати страти Михайла Донця. На переконання деяких істориків, це трапилося 10 вересня. Родичі співака вважають, що це сталося 10 липня 1941 р. Детальніше про це та інше див.: Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця...

³⁰⁰ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 95; Зінченко О. Як Хрущов убив Донця. І потім збрехав. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927/> (дата звернення: 04.02.2025).

³⁰¹ Кагарлицький М. Велич і трагедія Михайла Донця. С. 94, 107.

³⁰² У паспорті, який зберігається в архівно-кримінальній справі, вказаний 1869 рік народження (ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 34–34 зв).

³⁰³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 27.

³⁰⁴ Детальніше про інститут мінушників див.: Вронська Т., Стяжкіна О. Мінушники: покарані простором. Київ: Темпора. 2022. 456 с.

³⁰⁵ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 5

мінальної справи відомо, що Людмилу Старицьку-Черняхівську, як і її сестру Оксану, 26 серпня 1941 р. вивезли з Лук'янівської тюрми на Схід до Казахстану³⁰⁶, перед тим евакуювавши разом з іншими в'язнями до Харкова. За інформацією, вміщеною у публікаціях низки дослідників³⁰⁷, випливає, що дорогою (до Казахстану) літня жінка померла. Життя її сестри закінчилося в одному з таборів ГУЛАГу (у якому — невідомо, точна дата смерті не встановлена. — *Авт.*).

З відомчого листування, вміщеного у справі, випливає, що співробітники МДБ УРСР теж точно не знали дати її відходу у вічність. У 1948 р. вони намагалися встановити місцезнаходження жінки й навіть оголосили у всесоюзний розшук. Липневого місяця того ж року слідче провадження у справі небіжчиці було припинене з огляду на те, що «доказів у антирадянській діяльності» виявлено не було³⁰⁸.

Такими ж не до кінця з'ясованими залишаються долі інших арештованих 20 липня 1941 р., зокрема й Андрія Ярошевича, Іринарха Черкаського³⁰⁹ та Агатангела Кримського. Так, у всіх біографічних довідках на останнього зазначається, що він помер 25 січня 1942 р. у Кустанайській тюрмі НКВС СРСР.

Наприкінці липня керівництво НКВС УРСР (вже об'єднане з НКДБ у єдиному наркоматі внутрішніх справ) звітувало, що всі ці та інші «непевні» кияни «взяті у розробку». Встановити наслідки цієї «розробки» й узагальнену статистику репресій не видається можливим, оскільки збереглися документи лише за окремі періоди. Так, в одному з донесень до ЦК КП(б)У повідомлялося, що за період від 21 до 28 липня заарештовано 671 особу з числа «антирадянського і підозрілого елементу»³¹⁰.

Серед документів НКВС виявлений і пізніший звіт НКВС, де зазначалося, що загальна кількість репресованих по Києву від 21 липня до 8 серпня 1941 р. — 2525 осіб, з них: за «контрреволюційну агітацію» — 67 осіб, кримінальних елементів — 566, декласованих — 371, спекулянтів та розкрадачів радянського майна — 85, порушників паспортного режиму — 1436. Коротким рядком вказувалося й таке: «Окрім того, органами НКДБ арештовано — 473 особи» (за що, залишилося незрозумілим. — *Авт.*). Згодом ці «здобутки» стали дещо скромнішими. Так, від 1 до 5 вересня за проведення «антирадянської та поразницької

агітації» було арештовано три особи, і ще двоє — за «зраду Батьківщини» й «терористичні тенденції»³¹¹.

Важко достеменно встановити не лише загальне число репресованих, а й страчених киян. Навіть співробітники відомчого архіву СБУ, які ще на початку 1990-х років отримали можливість оприлюднювати відповідні документи, подавали різні цифри, не коментуючи їх. Так, у першій публікації на цю тему зазначалося, що «у перші дні війни» в тюрмах Києва очікували страти 524 особи. Абзацом нижче читаємо таке: «У Києві проведені розстріли 473 осіб»³¹². Відсутність хронологічної прив'язки цих даних ускладнює їх інтерпретацію та потребує подальшого вивчення.

Серед мешканців столиці УРСР, арештованих у червні — серпні 1941 р., була й незначна кількість тих, кому поталанило уникнути розстрілу. Серед них подружжя Василенко. Слідом за чоловіком, арештованим ще 23 червня, 4 липня була затримана вчителька біології середньої школи № 20 Олена Володимирівна Василенко (1895 р. н.). Жінці інкримінувалися доволі тяжкі обвинувачення у «поширенні провокаційних, наклепницьких чуток на адресу керівників партії і радянського уряду, [навіювання близькому оточенню] пораженьських настроїв», а також безглузде і малозрозуміле: «виявлення тенденцій до організованої контрреволюційної боротьби із радянською владою». Чи то жінці пощастило мати ледачих слідчих, чи то вони дійсно не могли швидко знайти докази висунутих обвинувачень, але вона разом з іншими в'язнями київських в'язниць за чотири дні після арешту — 8 липня — була етапована до тюрми м. Томськ. Майже рік перебувала у неволі. І нарешті 5 червня 1942 р. за постановою Управління НКВС по Новосибірській області слідство у справі О. Василенко було припинено. За десять днів жінка вийшла на свободу...³¹³

Фортуна виявилася прихильною і до завідувача літературної редакції видавництва Наркомпроса УРСР «Радянська школа» Леонтія Олександровича Єзерницького (1884 р. н.), заарештованого 1 липня 1941 р. за «пропаганду антирадянських націоналістичних настроїв і заяви про тенденційність і фальшування радянської історії». У лихі часи облоги Києва, коли чекісти особливо лютували у місті, він спочатку був етапований до тюрми м. Томськ. А 5 грудня 1942 р. отримав рішення Особливої наради — заслання до Омської області

³⁰⁶ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 43.

³⁰⁷ Кубишкіна Яна. Жінка на межі епох...

³⁰⁸ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 15554. Т. 1. Арк. 44–47.

³⁰⁹ Там само. Т. 2. Арк. 5.

³¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 5. Арк. 120.

³¹¹ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 pp.... С. 35–36.

³¹² Кулаковський П. Розстріляні на початку війни... С. 191.

³¹³ ЦДАГОУ. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 31893. Арк. 12, 43, 74.

на 5 років — доволі легке покарання порівняно з іншими особами, обвинуваченими в антирадянській пропаганді. Л. Єзерницький реабілітований 29 травня 1965 р. за постановою Судової колегії у кримінальних справах Верховного суду УРСР³¹⁴.

Суворішим був вирок, винесений Особливою нарадою іншому киянину — Леоніду Івановичу Шевченку (1902 р. н.), експедитору складу № 165 народного комісаріату оборони у м. Києві. Цього чоловіка заарештували в столиці України 7 липня 1941 р. Йому інкримінували поширення поразницьких настроїв й антирадянську пропаганду. Свідчення проти нього дали його сусіди по квартирі. Справу згаданого киянина теж слухали вже після евакуації в'язнів на схід СРСР. Рішенням позасудового органу від 19 серпня 1942 р. він був засуджений до 8 років таборів. Л. Шевченко реабілітований 8 серпня 1967 р. ухвалою тієї ж інституції, що і згаданий вище Л. Єзерницький³¹⁵.

У розгортанні кампанії проти шпигунства активну роль відіграли не лише державні органи, а й «свідомі громадяни». Радянська пропаганда, заохочуючи доноси, мобілізувала киян на участь у тотальній боротьбі з «шпигунами й диверсантами». Вихована в атмосфері постійного пошуку ворогів, певна частина населення Києва активно відгукнулася на заклики керівництва держави й радянських спецслужб виявляти небезпечних «елементів». Очевидці описували атмосферу страху й підозри, напорошеності, що панувала в Києві на початку німецько-радянської війни. Людей затримували за найменші підозри, часто без будь-яких підстав. Особливо небезпечними вважалися ті, хто не відповідав стереотипному образу «радянської людини».

«Ловлять зрадників, диверсантів і шпигунів. Діти й дорослі ведуть кожного, хто видається підозрілим, до міліції та НКВС. Підозрілими здаються всі погано одягнені та всі добре одягнені люди. Знаю вже кілька курйозів з цього приводу. Шпигунів ловлять цілими днями. Скільки ж з них дійсно шпигунів, важко сказати», — коментувала тогочасну обстановку в місті киянка Ірина Хорошунова³¹⁶.

Масова шпигуноманія, що охопила столицю УРСР на півтора-два тижні, набула характеру психозу. «Ось натовп волочить до “міліції” хлопця, років вісімнадцяти, в якого, мабуть, показався підозрілим широкий “кльош” з незвичайно дбайливо випрасуваними складками штанів; там ведуть, підштовхуючи, якогось діда — в кепі польського крою. Були випадки заарештування військових. Багато було комічного, але були й трагічні випадки»³¹⁷, — зауважував історик Федір

Пігідо-Правобережний, який о тій порі проживав у передмісті Києва.

Наслідки шпигуноманії були жакливіми. Адже багато людей стали жертвами необґрунтованих звинувачень, зазнавши переслідувань, ув'язнення, а іноді й страти без достатніх доказів. Лише в липні цю хвилю масового психозу поступово витіснила паніка й пошуки порятунку від нацистської навали, яка невпинно насувалася до міста.

Таким чином документи радянських спецслужб, матеріали архівно-кримінальних справ й спогади очевидців свідчать про те, що у початковий період війни безжальна Феміда карала безоглядно й безжально, списуючи все на обставини надзвичайного часу. Багатьом громадянам довелося пізнати особливості спрощеного судочинства, коли співмірність злочину й покарання відверто ігнорувалася, будь-яке необережне слово чи дії могли бути витлумачені як ворожі.

Вістря репресій було направлено на тих киян, які перебували на спеціальному обліку в органах державної безпеки ще з 1920-х років. Ці люди, маючи тавро «непевних» і «соціально-небезпечних», стали основною ціллю НКДБ. Їм інкримінували «пронімецькі настрої», небажання евакуюватися, наміри взяти участь у роботі нацистських органів влади тощо.

Обтяжувальними обставинами безглуздих обвинувачень завжди було «контрреволюційне» або «націоналістичне» минуле. У шпигунстві звинувачували тих, хто перед війною виїжджав за кордон або мав там родичів.

Багато киян було розстріляно навіть без вироку. Їх позбавили життя на підставі відомчих директив і рішень посадовців радянської Феміди, що стало неспростовним доказом зневаги до людського життя, цинізму, правового нігілізму й звичної для сталінського режиму зухвалості.

Пощастило тим, хто відбувся «профілактикою» — роз'яснювальною бесідою в НКДБ з погрозами вживати надалі більш суворі заходи «за законами воєнного часу», а також тим, хто разом з іншими в'язнями був евакуйований у тиллові райони СРСР.

Літом 1941 року відчуття зовнішньої загрози посилювало страх втрати влади й породжувало непевність як щодо оволодіння окупованими просторами, так і щодо лояльності людей, які жили під тиском кремлівського режиму. Звичною реакцією на ці страхи стали масові безсудні розправи, що, як і у колишні часи, були віддзеркаленням диктаторської політичної культури, результатом більшовицького свавілля.

³¹⁴ Київ: війна, влада, суспільство. 1939–1945 рр.... С. 270.

³¹⁵ Там само. С. 274.

³¹⁶ Хорошунова І. Первый год войны...

³¹⁷ Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». С. 28–29.

REFERENCES

- Bazhan, O. H. (2012). Politychni represii u Kyievi v chasy Druhoi svitovoi viiny. *Naukovi zapysky NaUKMA*, Vol. 130: *Istorychni nauky*, 23–27 [in Ukrainian].
- Berkhof, K. (2011). *Zhnyva rozpachu. Zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu: per. s anhl.* (T. Tsymbal. Trans), (pp. 24–28). Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
- Epifanov, A. (2016). Osoboe soveshhanie NKVD/MVD/MGB SSSR v borbe s gitlerovskimi voennymi prestupnikami i ix posobnikami (1941–1953 gg.). *Pravo i praktika*, 2, 20–28 [in Russian].
- Kulakovskiy, P. (1994). Rozstriliani na pochatku viiny. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*, 1, 192–228 [in Ukrainian].
- Mozokhin, O. (2006). *Pravo na repressii: Vnesudebnye polnomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918–1953)*. Moscow: Kuchkovo pole [in Russian].
- Obukhov, V. V. (2002). Pravovye osnovy organizatsii i deiatelnosti voennykh tribunalov voisk NKVD SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg. (istoriko-pravovoe issledovanie). *Extended abstract of of Candidate's thesis* [in Russian].
- Okipniuk, V. (2002). Pozasudovi orhany. In Yu. S. Shemshuchenko (Ed.), *Yurydychna entsyklopediia: v 6 t.* (Vol. 4, p. 612), Kyiv [in Ukrainian].
- Okipniuk, V. (2019). *Radianski orhany derzhavnoi bezpeky v Ukraini v period panuvannia totalitarnoho rezhymu (1929–1953 rr.)*. Kherson: OLDIPLuS [in Ukrainian].
- Shirer, D. (2014). *Stalinskii voennii sotsializm: represii i obshchestvennyi poriadok v Sovetskom Soiuze, 1924–1953 gg.* Moscow: ROSSPEN [in Russian].
- Solomon, P. Jr. (1982). Criminalization in Soviet Criminal Policy, 1917–1941. *Law and Society Review*, 16(1), 9–44 [in English].
- Tyazin, E. (1996). Antikonstitutsionnaia i protivopravnaia deiatelnost Osobogo soveshchaniia pri NKVD-MGB-MVD SSSR i drugikh nesudebnykh organov. *Vestnik Mordovskogo un-ta*, 2, 15–20 [in Russian].
- Vronska, T. (2023). Povnovazhennia ta karalna praktyka Osoblyvoi narady pry NKVS SRSR u roky Druhoi svitovoi viiny. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy*, 27, 28–42 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/sviu.2023.27.028>
- Vronska, T., Pylypchuk, V., & Belaniuk, M. (2021). Tsyvilne naselennia radianskoi Ukrainy v poli zoru viiskovykh trybunaliv: reglamentatsiia karalnykh praktyk (1918–1959 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 112–128 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>
- Vronska, T., Zabolotna, T., Kentyj, A., Kokin, S., Lysenko, O., & Pastushenko, T. (Comps.). (2014). *Kyiv: viina, vlada, suspilstvo. 1939–1945 rr.: Za dokumentamy radianskykh spetssluzhb ta natsystskoi okupatsiinoi administratsii*, (pp. 16–192). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Lysenko, O. (2002). Teror proty vlasnoho narodu. In V. A. Smolii (Ed.), *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini. XIX–XX stolittia: Istorychni narysy*, (pp. 677–698). Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Vronska, T., & Styazhkina, O. (2021). *Minusniki. Pokarany prostorom*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Zinchenko, O. (2019, 10 July). Yak Khrushchov ubyv Dontsia. I potim zbrekhav. *Istorychna pravda* [in Ukrainian].
<https://www.istpravda.com.ua/columns/2019/07/10/155927>
- Zvyagintsev, V. (2006). *Voina na vesakh Femidi: voina 1941–1945 gg. v materialakh sledstvenno-sudebnikh del*. Moscow: TERRA–Knizhnii klub [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.03.2025.

Дата схвалення до публікації: 24.03.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)